

BADIIY MATNDA PRESUPPOZITSIYA (O.Yoqubovning “Ko’hna dunyo” asari misolida)

Islomova E’zoza Yorqin qizi

Navoiy davlat pedagogika instituti talabasi

ARTICLE INFO.

Keywords: presuppozitsiya, leksik presuppozitsiya, mantiqiy presuppozitsiya, prezumpsiya, tagbilim, ichki ma’no, monema, pragmatik ma’no, sigmatik ma’no, tagma’no, kontekst, vaziyat.

Annotatsiya

Presuppozitsiya gapning vaziyat, kontekst hamda so’zlovchi va tinglovchilarning oldindan ma’lum bo’lgan umumiy bilimlari kabi elementlarni o’z ichiga oluvchi hodisadir. Presuppozitsiya hodisasi muloqot qatnashchilarining nutqiy tejamlilikka ehtiyoji, til birliklarining nutqiy vaziyatda sintaktik strukturaga qo’shimcha, ikkilamchi ma’lumot berish imkoniyatiga egaligi, suhbat qatnashchilarining bo’lib o’tgan yoki bo’lajak jarayon haqidagi oldindan ma’lum bilimlari kabi omillar ta’sirida nutqiy maydonga chiqadi. Presuppozitsiyaning til sathidagi ahamiyati tilning mohiyatini belgilaydigan qisqalik, tejamlilik tamoyillari bilan izohlanadi.

<http://www.gospodarkainnowacje.pl/> © 2024 LWAB.

KIRISH. Hozirgi davrda, ya’ni tilshunoslik nazariy bilish bosqichiga ko’tarilgan paytda hodisalarni til va nutq bosqichida o’zaro aloqadorlikda, qolip hamda uning nutqda namoyon bo’lishi tartibida tahlil etish kuchaydi. Ayniqsa, til birliklari o’rtasidagi munosabatlarga asosiy e’tibor qaratildi. Zamonaviy tilshunoslikda bir hodisaning turlicha nomlanishi yoki ikki hodisaning umumiy ko’rinishlari, xossalari, mohiyatining o’xshashligi tufayli ularni o’zaro qorishtirish holatlari ham ko’zga tashlanmoqda. Xususan, atamalarning sinonimik, omonimik, polisemantik xususiyatlarini yoritishda har xillik yuzaga kelmoqda. XX asrning ikkinchi yarmidan o’rganila boshlangan presuppozitsiya hodisasi tadqiqida ham ana shunday har xillik mavjud. Presuppozitsiya hodisasi tilshunoslikning barcha bo’limlarida ham o’rganilgan emas. O’zbek tilshunosligida o’tgan asrning 80- yillaridan boshlab til birliklarining pragmatik xususiyatlarini o’rganishga qiziqish kuchaydi. Ayniqsa, gap tadqiqi yuzasidan olib borilgan ishlarda presuppozitsiya hodisasiga e’tibor qaratildi. O’zbek tilshunosligi sohasida D.Lutfullayeva, U.Rahimov, H.Mahmudov kabi soha vakillari o’zlarining ilmiy maqola va tadqiqot ishlarida presuppozitsiya hodisasini tilning ma’lum sathlari doirasida tahlil etganlar. Shu bois, presuppozitsiya masalasi o’zining dolzarflik darajasini yo’qotgani yo’q, balki o’z yechimini kutayotgan masalalardan biridir.¹

"Presuppozitsiya" tushunchasi kontekst (ushbu til birligining lingvistik qurshovi) va vaziyat (ushbu jumlaning ekstralingvistik, substrati yuzaga chiqish shart - sharoiti) tushunchalarini o’z ichiga oladi¹. Bugunga qadar tilshunoslikda bu hodisaga nisbatan presuppozitsiya, prezumpsiya, tagbilim, ichki ma’no, monema, pragmatik ma’no, sigmatik ma’no, tagma’no terminlari qo’llandi. Tilshunoslikda presuppozitsiyaning mantiqiy va lingvistik turlari faqrlanadi. Presuppozitsiyaning mantiqiy yoki lingvistik ekanligi uni yuzaga keltiruvchi vositalarga bog’liq. Presuppozitsiya lingvistik ishoralar orqali

¹ N. Mahmudov. Presuppozitsiya va gap. Toshkent: O’zbek tili va adabiyoti, 1986

anglashilsa, lingvistik presuppozitsiya deyiladi. Agar mantiqiy ishora vositalari orqali anglashilsa, mantiqiy presuppozitsiya deb ataladi. Xususan, Odil Yoqubovning “Ko’hna dunyo” asarida mantiqiy va lingvistik presuppozitsiyalarni uchratish mumkin.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Bir gapdan mantiqiy xulosa asosida boshqa bir hukm anglashilsa, mantiqiy presuppozitsiya sanaladi. Masalan, “Faqir kulbamizga nechun qadam ranjida qilmay qo’yдилar desak, eski qadrdonni tark etib, yangisini topibдилar-da, mavlonayi zamon!” gapida “oldin kulbasiga qadam ranjida qilgan, eski qadrdonining uyiga borgan” degan mantiqiy presuppozitsiya anglashiladi. Shu bilan birga ritorik so’roq gaplar, sof so’roq gaplar, atov gaplar, so’z gaplar, to’liqsiz gaplarning tabiatidan, o’ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadigan presuppozitsiyalar ham mantiqiy presuppozitsiya hisoblanadi.

“Xo’sh, shunda nima yutardi? Boshi osmonga yetarmidi? U bu noraso dunyoning ustuni bo’larmidi?” gapida mantiqiy presuppozitsiya ritorik so’roq gap orqali ifodalangan. Mazkur gapdan “hech narsa yutmaydi, boshi osmonga yetmaydi, dunyoning ustuni bo’la olmaydi” degan ma’no anglashiladi.

“Ajalimdan besh kun burun menga kafan bichib, ig’vo yo’liga o’tdingmi, battol?”

– Valine’mat!

– O’tmagan bo’lsang... qayga gumdon bo’lding? “Mazkur parchadagi har uchala gapda ham mantiqiy presuppozitsiya ifodalangan. Birinchi gapda “shohning tobi yo’q, qo’l ostidagi odami anchadan beri uning yonida emas, shoh yomon gumonda” kabi ma’nolar yuzaga kelgan. Ikkinchi gapda “valine’mat” so’zining qat’iy tarzda aytilishi birinchi gapning noto’g’ri ekanligi, “u ig’vo yo’liga o’tmagan” ligi haqidagi xulosaga olib keladi. Keyingi gapda esa “u shohga sodiq qolgan, anchadan beri daraksiz yo’q bo’lib ketgan” kabi mantiqiy mulohaza yuzaga chiqadi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION). Tilshunoslikda presuppozitsiya termini ostida muayyan jumla tarkibida bevosita ifodalanmagan, yashirin holda aks etgan ma’no tushuniladi. Presuppozitsiya hodisasi kontekst va vaziyat bilan bog’liq. Masalan, “Dono poshsho donolarga loyiqdur! Nodonlarga nodon poshsho yarashur!” Asarda qo’llangan mazkur gap nutq va kontekst bilan bog’liq bo’lib, “senday nodonlarga zolim shohlar yarashadi” presuppozitsiyasiga ega. Vaziyat hamda kontekstdan tashqarida ushbu gap presuppozitsiyaga ega bo’lmaydi. Lingvistik presuppozitsiya har doim o’z lisoniy vositalariga ega bo’ladi. Lisoniy presuppozitsiya moddiy vositasiga, tashqi signallariga egaligi bilan mantiqiy presuppozitsiyadan farq qiladi. Barcha tillarda presuppozitsiya hodisasi bo’lganidek, unga ishora qiluvchi vositalar ham o’ziga xos. O’zbek tilida presuppozitsiyaga ishora qiluvchi vositalar turli miqdorda ko’rsatiladi. Ko’makchi, bog’lovchi, yuklama, modal so’zlar kabi leksik ma’no anglatmaydigan til birliklarining ma’nolarini presuppozitsiya tadqiqi orqali aniqlashtirish mumkin.

“Rasadxonaga... Hazrat Ibn Sino tashrif buyurdilar! Soxta *emas*, chin Ibn Sino, ustod! Yonlarida shogirdlari *ham* bor!” Mazkur gaplarda *emas* va ham yuklamasi lingvistik presuppozitsiya hosil qilgan. Ikkinchi gapda “haqiqiy ibn Sino tashrif buyurgan”, “bundan oldin o’zini ibn Sino deya tanishtirgan soxta kimsalar ham tashrif buyurgan” degan ma’no ifodalangan hamda *emas* yuklamasi inkor ma’nosini anglatgan. Ushbu gapda presuppozitsiya *emas* yuklamasi va sifatlovchi aniqlovchining zidlanishi orqali yuzaga kelgan. Keyingi gap esa “yolg’iz o’zi kelmagan, yonida shogirdi bilan kelgan” xulosasiga ega bo’lib, ham yuklamasi birgalik ma’nosini ifodalagan.

Faqat yuklamasi o’zi aloqador bo’lgan so’z bilan birgalikda gapning semantik strukturasi murakkablashtiradi: “Kamina o’z asarimda *faqat* haqiqatni yozdim! O’lim haq! Vaqtiki kelib faqir *ham* bu olamni tark eturmen”. Birinchi gapda presuppozitsiya *faqat* yuklamasi, ikkinchi gapda *ham* yuklamasi orqali ifodalangan. Birinchi gapda “haqiqatdan boshqa hech narsa yozmadim, haqiqatni yozdim” degan ma’no anglashiladi. Bunda *faqat* yuklamasi o’ziga bog’liq tushunchani ta’kidlab ko’rsatishga xizmat qilgan. Ikkinchi gapda esa ham yuklamasi “boshqalar kabi men ham dunyoni tark etaman” ma’nosi orqali takroriylikni ifodalagan.

Faqat yuklamasi barcha gap bo'laklarini ajratib, ta'kidlab kelish xususiyatiga ega bo'lib, ba'zi holatlardagina kesimni ajratib keladi: "Murodim – *faqat* yaxshilik qilmoq, endilikda, *faqat* yaxshilik!" Ko'rinib turibdiki, har qanday gap bo'lagini ajratib kelganda ham semantik tuzilish murakkablashmoqda va *faqat yaxshilik qilish kerakligi, boshqa ish-harakatni esa inkor etish ma'nosi* ifodalanmoqda.

Ma'lumki, tilshunoslikda presuppozitsiyaga nisbatan tagma'no atamasi ham ishlatiladi. Ammo tagma'no va presuppozitsiyani farqlash lozim. Tagma'no so'zlashuvchilarning ichki maqsadini yashirin tarzda ifodalash uchun xizmat qiladi. Tagma'no hamma matnda ham bo'lavermaydi. Presuppozitsiya esa istalgan matn semantik tuzilishining mantiqiy tahlili yordamida aniqlashishi mumkin.

"Qayga bormay hamma joyda *"odil shohlarga"* duch keldim, ustod. Shundaykim oxir pirovardida ulardan yashirinishga joy topolmay qoldim. Jurjonda Qobus ibn Vushmagirning *"adolatidan"* zo'rg'a qochib qutuldim". Ushbu gapdagi "odil shohlar" aslida zolim, zulumkor, adolatsiz shohlar, "adolat" so'zi esa haqsizlik ma'nosida qo'llangan. Matndagi bunday yashirin ma'noning ifoda ko'rinishi tagma'no deb yuritiladi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ/CONCLUSION). Xulosa qilib aytganda, presuppozitsiya hodisasi so'zlovchi va tinglovchining umumiy bilish fondi asosida yuzaga keluvchi murakkab hodisalardan biridir. Presuppozitsiya til birligining nutqiy vaziyat hamda nutq egalarining til ko'nikmalari bilan bog'liq tarzda yuzaga chiquvchi pragmatik xususiyati bo'lib, mohiyatan gap qurilishi asosida yotuvchi yashirin hukmning tashqi ishoraga asoslanuvchi ko'rinishini anglatadi.

ADABIYOTLAR:

1. N. Mahmudov. Presuppozitsiya va gap. Toshkent: O'zbek tili va adabiyoti, 1986.
2. M.Mirtojiyev. O'zbek tili semasiologiyasi. Toshkent, 2010.
3. A. Nurmonov, N. Mahmudov va boshqalar. O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. Toshkent, 1992.
4. R. Rasulov. O'zbek tilida yordamchi so'zlarning semantik-grammatik xususiyatlari. Toshkent, 1983.
5. Sh. Rahmatullayev. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, 1975.
6. O. Yoqubov. Ko'hna dunyo. Toshkent, 2015.